

VROUWEN AAN HET WERK IN DE 15^e-18^e EEUWSE MUNTATELIERS – DEEL 2

Oord 1641 Baronie Reckheim, Ernest d'Aspremont-Lynden (1603-1636)

Vz. kroon en wapenschilden van Lynden, Gouffier en Reckheim geplaatst rondom vier punten, met omschrift (adelaar) • FERD • COM [• D • LIN] • RECHEM •

Kz. gekroond wapenschild met 16 - 41 ter weerszijden, met omschrift BARO • D • BORS • [THIEN • Z]

koper – gewicht 3,25 g. – Ø 25 mm – MA-Shops: 20050223410.

10. VALSEMUNTERIJ / HAGEMUNTERIJ

Naast de officiële muntateliers waren er ook machtige heren die zelf munten gingen slaan, zonder het muntrecht daadwerkelijk te bezitten. Zij pleegden een vorm van valsemunterij, nl. hagemunterij.

Deze munten werden ofwel volledig op eigen naam geslagen, ofwel met een (kleine) verwijzing naar de oorspronkelijke muntplaats. Over het algemeen bootsten de hagemunters de goed gangbare munten na, terwijl het gehalte en/of het gewicht iets lager lag waardoor er heel wat profijt kon gehaald worden. Tijdens de middeleeuwen maakten de koningen van Frankrijk en de hertogen van Bourgondië van dergelijke praktijken ook gebruik bij hun officiële munten zodat ze hier hun oorlogen mee konden betalen. Het was dan niet verwonderlijk dat enkele Maaslandse heren een graantje wilden meepikken. In Belgisch-Limburg was dit vooral in Brogel, Gerdingen, Gruitrode, Kessenich, Pietersheim (Lanaken), Ulkhoven en Vogelzang (Zolder) en in Nederlands-Limburg in Blijerheide, Born, Bunde, Elsloo, Grevenbicht, Gronsveld, Horn, Limbricht, Stein, Stevensweert, Thorn en Well.

Eeuwenlang was de Maasvallei en de aangrenzende gebieden stroomafwaarts vanaf Sedan (Frankrijk) bezaaid met tientallen muntateliers van grote vorsten en kleine heren¹.

Hagemunt is sinds de late middeleeuwen de gebruikelijke aanduiding voor munthuizen die geacht werden onbevoegd en/of op ongewenste wijze de muntslag uit te oefenen.

De benaming werd vooral gebezigd in het kader van de bestrijding van ateliers van kleinere heren door de centrale overheid; de landsheer en later de Staten-Generaal. In de hagemunten werden veelal minderwaardige nabootsingen van populaire muntsoorten geslagen, waardoor deze munthuizen de landsheerlijke, resp. gewestelijke munthuizen concurrentie aandeden.

Hagemunten waren gelegen in afgelegen gebieden, waar het landsheerlijk gezag minder sterk was of in gebieden waar het landsheerlijk gezag ontbrak.

Aan het hoofd van een hagemunt werd een muntmeester aangesteld. Deze was niet in loondienst, maar was, uiteraard binnen de regels van zijn heer, zijn eigen baas. Zijn verdiensten hingen af van de door hem gemaakte omzet. Hoe groter de omzet, hoe groter de winst, maar hij had om zijn winst te maximaliseren enkele mogelijkheden tot zijn beschikking.

Ten eerste kon hij in opdracht van de muntheer (al dan niet in het bezit van het muntrecht) munten met een te laag gehalte dan wel gewicht slaan. De hagemunters maakten hiervan vrijwel continu gebruik, terwijl ook de landsheren zelf er niet voor terugdeinsden². De winst zal voor een groot deel naar die heer in plaats van naar de muntmeester zijn gegaan.

Ten tweede kon de muntmeester zelf (dus zonder toestemming van de muntheer) het gehalte en of gewicht verlagen om een extra winst op te strijken. Als laatste had hij natuurlijk de mogelijkheid om, gebruik makend van de officiële stempels, valse munten in minderwaardig metaal te slaan: valsemunterij.

Een gouden Engelse rozenobel van Eduard IV met de naam en het wapen van Arkel geslagen te Gorinchem (door Anna van Wissel?)

Valsemunters/valsemunterij of het plegen van muntmisdrijven is een vorm van bedrog of misleiding door middel van wederrechtelijke namaak of van vervalsing van munten met het oogmerk dat voor echt te laten circuleren waarop zware straffen staan.

Het strafrecht kende als resultaat van muntmisdrijven vanouds drie begrippen: in de eerste plaats het slaan van munten zonder toelating of octrooi van de vorst die het monopolie bezit om te slaan. Ten tweede werd als valsemunter beschouwd diegene die wel van de vorst toelating bezat om munt te slaan doch die de munten in minderwaardig metaal vervaardigde, maar ze deed doorgaan voor kostbaar of zelfs edelmetaal door ze met een laag zilver of goud

¹ Rekems geld, vals geld? (Lanaken 2010), p. 9

² Filips de Schone (1268-1314), koning van Frankrijk, was niet voor niets bijgenaamd 'le roi faux monnayeur' (Graaff C.; *Den valscher den ketel (?)*; *Bestraffingen van muntmisdrijven in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300 - ca. 1600*, p. 78

te bedekken. Een derde vorm van valsemunterij bestond er in de afbeelding en de inscriptie te veranderen of de munten het gewicht niet te geven dat de wetten of verordeningen voorschreven ofwel door geld te verslechteren door er stukjes af te knippen of af te vijlen ('schroden', 'retailer', 'argen recoper'). Tenslotte werd ook diegene bestraft die valse munten kocht en ze onder het volk bracht.

Valsemunterij kon zowel door de houder van het muntatelier als door particulieren gepleegd worden. Pogingen tot valsemunterij mislukten vaak wegens technische moeilijkheden waardoor het geknoei van amateurs snel werd ontmaskerd³.

10.1. STRAFFEN

Ondertussen weet iedereen dat muntmisdrijven zwaar werden bestraft.

In 1315 erkende Lodewijk X voor de Bourgondische en in 1316 voor de baronnen uit de Nivernais dat zij het recht hadden om de vervalsing van hun eigen munten te bestraffen. In de Nederlanden waakten de vorstelijke medewerkers er tot op het einde van het ancien regime zeer streng over dat valsemunterij als '*cas royal*' werd beschouwd met als gevolg dat de deze door de vorstelijke rechtbanken werd bestraft⁴. In de Zuidelijke Nederlanden en ook in de overige West-Europese landen werden herhaaldelijk ordonnances uitgevaardigd om valsemunterij te bestraffen.

In het boek *Practijcke Criminele* van jurist Philips Wielant (ca. 1440-1519/1520) worden vijf vormen van muntmisdrijven beschreven, nl.:

1. aanmunting zonder toestemming van de vorst, al dan niet van goed gehalte en gewicht: hagemunterij
2. vervaardigen van munten in minderwaardige metalen, al dan niet met muntrecht: valsemunterij
3. muntvervalsing
4. snoeien/knippen van munten
5. valse munten opkopen en uitgeven

De bronnen en archieven zijn beperkt, maar de weinige vonnisboeken die nog ter beschikking zijn geven een duidelijk beeld hoe valsemunters werden gestraft. Het oudste vonnis wegens valsemunterij dateert van omstreeks 1316⁵. Het aantal rechtszaken was sowieso al heel laag omdat valsemunters niet het recht hadden om in beroep te gaan (*confessus non appellat*). Volgens een passage uit *Liber Albus* (1340) van de stad Utrecht zou de valsemunter gestraft worden met de ketelstraf: werpen in kokende olie of water.

De ketelstraf wordt aanzien als een taliostraf⁶, waarbij het smelten van het muntmetaal dan gelijk wordt gesteld aan het koken van de valsemunter. Het meest bekende voorbeeld hiervan is de muntmeester van Batenburg⁷, een beruchte hagemunter die in 1434 te Deventer in een nieuw gekochte ketel werd gekookt, omdat de oude versleten was.

³ Vanhemelryck F.; *De bestraffing van valsemunterij* (p. 342-343)

⁴ Valsemunterij in de Nederlanden als '*cas royal*' archief van de Geheime Raad, ARA nr. 574A & 574B

⁵ Dissertatie D.A. Berents (1976) cfr. C. De Graaf; *Den valscher den ketel (?)*; *Bestraffingen van muntmisdrijven in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300 - ca. 1600*, p. 81

⁶ Taliostraf of spiegelstraf: de straf weerspiegelt de misdaad.

⁷ Al in 1404 reisde Jean Tolleneere vanuit Vlaanderen naar onder andere Batenburg om uit te zoeken waar de in Vlaanderen circulerende valse botdragers vandaan kwamen. Op zijn tocht had hij gehoord dat een zekere Willem Tack en jonge Jan van Houtte voor de producten verantwoordelijk zouden zijn, maar die bleken bij aankomst inmiddels te zijn gevlucht (zie: G. Cumont (1901), p. 324-325). In Utrecht waren in 1414 ook klachten over Batenburg: '*Hier [te Utrecht] comen gheconterfeite lewekens, die men tot Batenborch slaet, daer voer waernt de raet enen yegheliken, dat se niemant en gheve noch en neme.*' (zie: J.J. Dodt van Flensburg (1846), p. 77; Van der Chijs, (1853) p. 138)

Valsemunters aan het werk (gravure Lischaner) – L'illustration Européenne 1872 nr. 25

Met de benedeleden was het anders gesteld. Veel van hen oefenden het beroep van muntmeester, muntgezel of iets gelijkaardigs uit en waren werkzaam in de muntproductie⁸. Het gevolg hiervan laat zich zien in de producten en de straffen. Omdat de benedeleden vaak beschikten over goede (soms officiële) stempels, hadden hun producten geen slecht uiterlijk. Alleen was het gebruikte metaal verkeerd. Omdat zij gebruik maakten van mensen die in verschillende steden in binnen- en buitenland opereerden, waren zij in staat hun producten te verdelen. De straffen die zij kregen, waren niet mals en ze eindigden zonder uitzondering in de ketel, op de brandstapel, aan de galg of onthoofding.

Medeplichtigheid aan valsemunterij werd ook zwaar bestraft. Zo werd in 1728 Susanne de Wilde uit Olsene veroordeeld omdat zij aan een valsemuntersbende onderdak en voedsel had verschaft, en de graveur van de zilversmid had uitbetaald⁹. Ook de vrouw van de zilversmid Dominicq Denijs werd veroordeeld omdat zij in Kortrijk het lood had aangekocht. Susanne de Wilde werd op 31 januari 1730 geëxecuteerd, gebrandmerkt en levenslang uit de Nederlanden verbannen.

Zowel in de 15^e als in de 16^e eeuw waren er mogelijkheden om clementie te krijgen. Dit

Opmerkelijk is wel, dat enige personen met de naam Tack in de 15^e eeuw muntmeester zijn te Dordrecht. Jacob Tack was muntmeester in 1432, en diens zoon Pieter Tack in 1456. Zie: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Archief van het Hof van Holland (HvH), inv. nr. 7, fol. 64.

⁸ Een goed voorbeeld van een dergelijk atelier is de valsemunterswerkplaats uit de 16^e eeuw, die in de zomer van 1985 bij toeval werd ontdekt in een reeds lang verlaten groeve in de Vallenberg nabij Sibbe (gem. Valkenburg). Op basis van de o.a. aangetroffen munten en stempels blijkt dat hier 400-jaar geleden in het geheim vervalsingen werden geslagen van de koperen oorden van Holland uit de periode 1574-1577.

⁹ Vanhemelryck F.; p. 356

varieerde van strafvermindering (onthoofding ipv verbranding) tot helemaal geen straf. De criteria hiervoor waren armoede, edele geboorte, ouderdom en verdiensten voor het land. Veel veroordeelden kregen gedurende de executie een ketting van valse munten om hun nek, om aan te geven voor welk misdrijf zij werden veroordeeld.

Zilveren munten waren het meest in trek om te vervalsen. De betrekkelijke eenvoud om ze uit te geven en de redelijke winstmarge maakte dat het zilvergeld de voorkeur genoot bij het vervalsen dan andere metalen. Gouden munten hadden een grotere winstmarge, maar de uitgifte ervan werd door veelvuldige controle bemoeilijkt. Koperen munten waren zeer gemakkelijk uit te geven, maar gezien er een grote productie nodig was om een redelijke winstmarge te hebben, is dit waarschijnlijk de reden waarom hiervan werd afgezien.

misdrijf	theorie	praktijk
hagemunterij	tot 1500: ketelstraf na 1500: brandstapel	tot 1500: ketelstraf na 1500: brandstapel
valsemunterij	tot 1500: ketelstraf na 1500: brandstapel	individueel (amateurs): gehele periode: verbanning, lijfstraf, wurging bende (professioneel): tot 1500: ketelstraf na 1500: brandstapel
muntvervalsing	tot 1500: ketelstraf na 1500: brandstapel	————— —————
snoeien	galg	weinig: verbanning en lijfstraf veel: wurging verbanning
opkopen/uitgeven	'discretie vanden juge'	————— —————

Detail uit Graaf C.J.; Den valscher den ketel (?); Bestraffingen van muntmisdrijven in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300 - ca. 1600, p. 149

Er werd geen onderscheid gemaakt in de strafmaat bij mannen of vrouwen: in 1422 werd Jeanne van Boulogne gravin van Boulogne en Auvergne veroordeeld voor het vervalsen van munten met een inferieure waarde, standaard en gewicht die ze in grotten en op geheime plaatsen van haar kasteel St. Supplice, in het bisdom Toulouse had geslagen¹⁰.

Een ander voorbeeld is dat van de zussen Suzanne en Eva Wijgante¹¹. Zij waren afkomstig uit Hongarije en werden respectievelijk in 1725 en 1732 door het Hof van Holland ter dood veroordeeld wegens valsemunterij. Zij waren al eerder voor dit delict veroordeeld in 1718 te Osnabrück, in 1732 te Axel en ook in een niet nader genoemd jaar te Amsterdam¹².

Wanneer de schuldigen voortvluchtig waren, dan werd er een schijnexecutie uitgevoerd waarbij de beul, met inachtnaam van de gebruikelijke wettelijke procedure, een beeltenis dat de voortvluchtige veroordeelde voorstelde, op een pop of schavot bevestigde. Deze van uit Italië afkomstige procedure dat in de 13^e-14^e eeuw in de Nederlanden bekend raakt, speelde een grote rol in de 18^e eeuw¹³.

¹⁰ Forrer VII, p. 486

¹¹ H. Diederiks; *In een land van justitie: criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende eeuwse republiek* (p. 77)

¹² SR 18 1567, 1666

¹³ Maes Th.L.; *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, (Antwerpen 1947) p. 465

10.2. HOE WERDEN VALSE MUNTEN OPGESPOORD IN DE 15^e-18^e EEUW¹⁴

Bij geldwisselaars kon men terecht voor het inwisselen van de in omloop zijnde vreemde muntsoorten tegen officieel vastgestelde koersen in Nederlandse guldens en stuivers, en voor het laten controleren van de munten op kwaliteit en gewicht.

De wisselaars maakten daarbij gebruik van door de overheid uitgegeven geïllustreerde *beeldenaers* ofte *figuerboecken en manualen*, en speciale muntgewichtdoosjes met een klein weegschaaltje en een aantal platte vierkante muntgewichtjes van koper, die elk overeenkwamen met het juiste gewicht van een bepaalde muntsoort.

Valse munten werden opgespoord door de munt op een tafel met marmeren blad, de '*banca*' of bank, te laten vallen. Aan de klank hoorden de wisselaars of de munt vals was of echt: alleen een 'klinkende munt' was een goede munt.

11. VROUWEN AAN HET WERK IN HAGEMUNTERIJ EN VALSEMUNTERIJ

11.1. HAGEMUNTERIJ

Hagemunters genoten naast hun winsten nog vele andere voordelen vooral in natura zoals tolvrij handel voeren. Ze hadden een eigen zegel, genoten samen met hun gezin de bescherming van de muntheer, hadden gratis woonst en kleding evenals oven en kantoren omdat deze meestal in het atelier, vaak op een kasteel gevestigd, vaststonden. Ze kenden een eigen rechtspraak tenzij voor zware misdrijven¹⁵.

In de geschiedenis van Munsterbilzen was de abdij betrokken bij het slaan van munten. Reinhilde Pieters heeft deze muntslag uitgebreid beschreven in haar artikel¹⁶.

Volgens een document uit de 11e eeuw zou Landrada te Belisia (Bilzen) in ± 670 na Chr. een klooster hebben gebouwd waarvan een deel werd verwoest door de Noormannen in de 9e eeuw. In ±1040 waren de restauratiewerken klaar en werd er een dubbel klooster in gebruik genomen, één voor de mannen en één voor de vrouwen die in de 12e eeuw adellijke kapittels werden. Enkel de abdis had muntrecht, alleen is er niet geweten waarop de abdis hiervoor steunde. Slechts de geslagen munten bewijzen dit regalierrecht.

Voor het slaan van munten ging er veel kapitaal aan gepaard (voorraad metaal, werkmateriaal, ...). Een bijkomend gegeven was de verleiding van de mens om zelf eigen geld te slaan en er dus zelf voordeel uit te halen. Omwille van het kapitaal, de menselijke zwakheid en de onzekere politieke situatie in het land van Luik en Loon, was een muntatelier steeds gevestigd in een versterkte, beschermde burcht waar de muntheer verbleef. Voor Munsterbilzen was er een Muntvrouwe nl. de abdis aanwezig en het atelier was dan ook in haar verblijf gevestigd¹⁷.

In Sint-Truiden verliep het munten ook niet altijd van een leien dakje. De oorzaak van de problemen lag in het in leen geven van het muntrecht¹⁸. In 1256 was het muntrecht in leen

¹⁴De Graaf C.J.; *Den valscher den ketel (?)*; *Bestraffingen van muntmisdrijven in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300 - ca. 1600*, (jaarboek KNGMP 1995), p. 49

¹⁵C. Bamps, *Recherches historiques sur l'atelier monétaire de Hasselt*, (RBN – 1888), p. 529

¹⁶Reinhilde Pieters; *Een greep uit de geschiedenis van Limburgse ateliers*, (Tijdschrift voor numismatiek, EGMP)

¹⁷Munsterbilzen is geen actief atelier geweest. Slechts twee typen die zijn bewaard kunnen met zekerheid aantonen dat ze aan de abdij kunnen worden toegeschreven. Een derde type is heel twijfelachtig aangezien de naam van de muntvrouwe op de munt ontbreekt evenals de datum, wat de juiste datering moeilijk maakt. Zij vermeldde wel degelijk de muntplaats op de keerzijde van de denieren en liet de imitatie achterwege, in tegenstelling tot de bisschoppen van Metz waar de munttypen het keizerlijk muntrecht weerspiegelen (zij imiteerden de Keulse munten: deniers van Keizers Otto III en Koenraad II) met het muntbeeld van een heilige.

¹⁸C. De Borman, *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, dl. I I, Luik, 1877, p. 203 en M. Hoc en V. Tourneur, *Assemblée générale tenue à Saint-Trond*, (RBN 1927), p. 182-183

gegeven aan weduwe Beatrix. Zij wilde uit dit recht extra voordeel halen tijdens de oorlog tussen hertog Hendrik III van Brabant (1231(?)-1261) en prinsbisschop Hendrik Van Gelderen (1247-1274), maar Luik greep in en het beoogde profijt viel in het water.

11.2. VALSEMUNTERIJ

De vrijheid die het beroep van muntmeester met zich meebracht was voor de muntheer een reden om het vertrouwen in de muntmeester te beperken. Aangezien deze laatste steeds op winst uit was, was het niet ongewoon dat muntmeesters aan valsmunterij hebben meegewerkt.

Een voorbeeld hiervan is dat van Peter Bossenhoven of Possenhoven (16^e eeuw). Hij was muntmeester bij de heer van Batenburg, de heer van Gronsveld, de graaf van Horn, de abdis van Thorn. De eerste problemen met Peter Bossenhoven werden gemeld in 1565 wegens valsmunterij in het atelier van de abdis Margaretha van Brederode te Thorn. Aangezien Thorn tot het keizerrijk behoorde, werd Bossenhoven naar Keulen geroepen en na de inbeschuldigingstelling in de gevangenis gesmeten. Aangezien Bossenhoven bescherming genoot van de abdis van Thorn en van de prinsbisschop van Luik Gerard de Groesbeek, werd hij terug vrijgelaten. Hij keerde terug naar het atelier van Thorn, maar omdat de klachten bleven binnenkomen op de '*Probationstage*¹⁹' te Keulen, werd hij ontslagen.

Hij kon rekenen op zijn beschermheren waardoor hij in 1574 weer als muntmeester werd aangeworven door de prinsbisschop van Luik voor diens atelier te Hasselt waar hij weer verdachte stukken sloeg en in 1575 terug in de gevangenis belandde. Een tijdje later kwam hij weer vrij en werd door de heer van Berg gevraagd om muntmeester te Hedel te worden. Kort erna werd hij op aandringen van Kreitz ontslagen²⁰.

De valsemunterij en de slechte reputatie van Peter Bossenhoven bleef niet onopgemerkt.

DE GRAVEN WILLEM EN FREDERIK VAN DEN BERGH

Het kasteel van Hedel en het omringende land gelegen aan de Maas in de buurt van 's-Hertogenbosch behoorde toe aan de graven van den Bergh. Toen graaf Willem IV aan het begin van de tachtigjarige oorlog de zijde koos van zijn schoonbroer, Willem van Oranje, namen de Spanjaarden zijn bezit in beslag. Alva schonk het aan de jongere broer van Willem van den Bergh, graaf Frederik. Aan het bezit van Hedel was ook muntrecht verbonden, waarvan de oorsprong onzeker was²¹. De graven van den Bergh hadden ook muntrecht in Dieren (op de Veluwe) en in het huis Berg (in het huidige 's-Heerenbergh). Deze combinatie van muntplaatsen met vage privileges bood een ideale basis om vrijwel ongestoord munten te slaan. Zowel Willem IV als Frederik hebben regelmatig hun inkomsten aangevuld uit de muntslag.

¹⁹ *Probationstag* is de dag waarop de halfjaarlijkse bijeenkomst van muntheren en muntdeskundigen wordt gehouden in elke Kreitz van het Duitse Rijk om de muntaangelegenheden te bespreken (F. TANGELDER, Muntheer en muntmeester. Een studie over het Berghse muntprivilege in de tweede helft der zestiende eeuw.

²⁰ F. Tangelder, O.C., p. 100

²¹ Het is wel vrij zeker dat Willem II van den Bergh (1404-1465) er munten sloeg.

Schulman b.v. Auction 352 28 januari 2017 – lotnr.: 34 (behaalde prijs: € 190)

Daalder van 30 stuiver 1579, FREDERIK van den Bergh 1577-1580, HEERENBERG Hedel.

Vz. Geharnast borstbeeld met hand op helm naar links tussen jaartal FREDE * C * DE * MO * BA * I * HO - BO * HE * D.I.W. klaverblad.

Kz. gevierendeeld wapen onder toernooihelm, omschrift begint linksonder MONETA * NOV - * A * - TRIGIN * ST. (Delm. 611)

Zilver – 22,45 g. – muntmeester Anthonis van Eembrugge (klaverblad)

Daalder Willem IV van den Bergh zonder jaar (vermoedelijk 1560-1561?)

Schulman b.v. Auction 352, 28 januari 2017 – lot nr.: 26 (behaalde prijs: € 1500)

Daalder van 24 stuiver z.j., WILLEM IV 1546-1586, HEERENBERG

Vz. Geharnast halflang borstbeeld naar links

Granaatappel GVIL * CO * D * MON * Z * DNS * D * BIL * HE * BOX * HO * Z * WI.

Kz. tussen waarde aanduiding 24 – SF gehelmd wapenschild van Berg

Granaatappel DNS * PROTEC * VITE * – MEE * A * Q * TREPIDA

Zilver – 24,89 g. – muntmeester Fleming

Ref.: Delm. 572; Ser. 30; cf. vdCh. 19.16

Van deze lichte daalders van 24 stuiver is de productie waarschijnlijk zeer klein gebleven²².
Delmonte 572 (R3) | van der Chijs - | Serrure 30 | CNM.2.06.7 | Davenport 8579

Deze daalder had hetzelfde uiterlijk als de goede Duitse daalders met een waarde van 30 stuivers. Een handige koopman kon hem daarom voor 30 stuivers uitgeven en op die manier

²² Delmonte registreerde slechts 1 exemplaar in het Penningkabinet van Brussel.

iemand voor 6 stuivers afzetten. Het publiek trapte er meestal in omdat de waarde aanduiding '24 sf' (= 24 stuivers) heel listig verborgen was tussen de versiering op de keerzijde²³.

Deze daalder zonder datum werd door een muntmeester van de Fleming-clan geslagen in opdracht van Willem IV.

In 1577 stelde Frederik Van den Bergh, Peter Bossenhoven aan als zijn muntmeester. Frederik moet ongetwijfeld op de hoogte zijn geweest van Peter Bossenhoven zijn slechte reputatie, want hij dacht een specialist aangetrokken te hebben die hem rijk kon maken, maar Bossenhoven dacht eerder aan het vullen van zijn eigen zakken zodat hij in 1578 al werd ontslagen. Zijn opvolger was Anthonis van Eembrugge, de schoonzoon van muntmeesteres Catharina Fleming (zie verder) en telg uit het muntmeestergeslacht van Eembrugge²⁴. Anthonis was muntmeester en hagemunter die vele schulden had en heeft net als zijn voorganger er alles aan gedaan om zijn omzet te vergroten, zoals daalders en stuivers te slagen in Hedel²⁵. Anthonis deed dit samen met zijn medewerkers²⁶. In 1584 werd zijn bende gearresteerd en werd zijn munterij gesloten. Toen hij weer vrij kwam, verhuisde de bende naar Kampen waar Jan Fredericxz en zijn vrouw Jannetje Hendricx bij de bende aansloten. Toen Anthonis in 1586 zijn Kampense daalder aan het verspreiden was in Hoorn, werd hij opgepakt en veroordeeld tot een kwartier op het schavot staan met een keten van valse munten om zijn hals, brandmerken op beide schouders, een boete van 6000 gulden en verbanning uit Enkhuizen.

De Staten van Holland vonden deze straf veel te licht en trokken de zaak naar zich toe. Toen in 1591 werd voorgesteld om Anthonis van Eembrugge gratie te verlenen, omdat er iets was misgegaan met papierwerk, veroordeelden ze hem snel op 11 februari 1591 tot executie met de *koorde* (wurging). Er was sprake van valsheid in geschrifte. Zo had een minderjarige zoon van de schout een van zijn papieren ondertekend, maar dat was helemaal niet rechtsgeldig. Vermoedelijk had Anthonis de juiste vrienden op hoge plekken, want vorsten, rijke kooplieden en andere vooraanstaande heren hadden ook baat bij zijn valsmunterij. Het kwam dan ook regelmatig voor dat Anthonis de dans ontsprong.

De bende van Anthonis ging na zijn arrestatie gewoon door met valsemunterij. In 1587 waren Jan Fredericxz en Jannetje Hendricx naar Leiden vertrokken, waarschijnlijk om er vals geld te verspreiden. Jan Fredericxz kocht en verkocht huizen, de ideale manier om vals geld uit te geven. Hij werd eind mei 1590 opgepakt in Den Haag. Begin juni werd hij veroordeeld tot wurging, na eerste met een ketting van valse munten om zijn hals op het schavot te zijn tentoongesteld, verbranding van zijn lijk en tentoonstelling daarvan buiten de stad aan een paal met de muntenketting boven zijn hoofd. Pieter Thijsz kreeg op 26 juni ongeveer dezelfde straf. De enige die nu nog over was, was Jans vrouw, Jannetje. Zij werd tot dezelfde straf veroordeeld, maar was ondertussen gevlucht en werd nooit opgepakt.

11.3. CATHARINA FLEMING

Catharina Fleming was een telg uit het muntmeestersgeslacht Fleming. Haar grootvader Lambert en haar vader Jasper Fleming zijn muntmeester geweest van onder meer de hertog van Gelre. Van 1541 tot 1542 was haar vader muntmeester van graaf Oswald II in 's-Heerenberg, waar haar broer Johan in 1565 en 1566 muntmeester was van graaf Willem IV.

²³ *Klinkende Munt: Geschiedenis van het geld in de Lage Landen* (1985), p. 85

²⁴ Zijn vader was muntmeester in Nijmegen, en zijn broer was muntmeester van graaf Willem IV van den Bergh en later te Zaltbommel.

²⁵ Het muntmeesterteken van Anthonis van Eembrugge was een klaverblad, dat van Bossenhoven een rozet.

²⁶ Cor de Graaf van het Regionaal Archief Leiden hield in de Lakenhal een lezing over de valsemuntersbende.

Haar dochter was getrouwd met Anthonis²⁷ van Eembrugge (zie vorige).

Catharina Fleming was twee keer getrouwd. Haar eerste echtgenoot was Johan Bitters van Raesfeld, die muntmeester was in Mülheim an der Ruhr, een muntplaats in de toenmalige verenigde hertogdommen Gulik-Kleef-Berg.

Jaspar Fleming, die officieel muntmeester was in Mühlheim maar in de Nederlanden werkte, liet in de jaren 1540 zijn munt te Mühlheim bedienen door zijn schoonzoon Johan Bitters van Raesfeld.

Na zijn dood in 1565 stond de Mülheimse munt stil tot de hertog hem in 1567 weer opende en Catharina daar tot zijn muntmeesteres benoemde. In hetzelfde jaar werd zij ook benoemd tot muntmeesteres in Kleef. De voorwaarde was wel, dat zij in beide plaatsen een mannelijke vertegenwoordiger zou aanwijzen. De vertegenwoordiger in Mülheim was vanaf 1569 haar schoonzoon Maarten Bossenhoven, een zoon van Peter Bossenhoven, muntmeester van Frederik van den Bergh in Hedel en Stevensweert. Maarten van Bossenhoven vertrok uiterlijk in 1571, waarna Catharina een andere schoonzoon benoemde: Anthonis van Eembrugge. Wegens zijn gebrek aan ervaring en jonge leeftijd verdween hij datzelfde jaar uit het muntatelier. Zijn opvolger was Jacob von Sinzig, die mogelijk ook een schoonzoon van Catharina was, maar daarover bestaat geen zekerheid.

In 1582 koos graaf Willem IV het voormalige klooster van de Grauwe Zusters in Harderwijk uit als nieuwe vestigingsplaats, waar hij Catharina Fleming en haar 2e echtgenoot Johan van Schevickhaven waarmee ze in ±1575 in Arnhem was getrouwd, tot zijn muntmeesters benoemde. Eigenlijk was Catharina de muntmeesteres, terwijl Van Schevickhaven optrad als haar mannelijke vertegenwoordiger. Het klooster was zo vervallen dat er jaarlang herstelwerk²⁸ moest verricht worden, waardoor er maar een beperkt aantal munten werden geslagen.

Na een overeenkomst tussen Catharina en haar schoonzoon Anthonis van Eembrugge, werden de meeste Harderwijkse munten in Zaltbommel geslagen. Anthonis was daar toen muntmeester van Frederik van den Bergh, de broer en rivaal van graaf Willem IV, en bedroog op deze manier beide graven.

Muntmeester Clemens van Eembrugge, die in conflict lag met zijn broer Anthonis, bemoeide zich met de benoeming van muntmeesteres Fleming omdat hij wist dat zij ook in Zaltbommel munten liet slaan.

Op 8 oktober 1583 diende hij een aanklacht in bij de *Hohe Overicheit* en de Gelderse Raad²⁹ en waarschuwde Hendrick van Zuylen, hofmeester van stadhouder graaf Willem IV in Arnhem, tegen de muntmisbruiken van vrouw Van Schevickhaven en haar dochter te Bommel, waardoor de stadhouder in grote problemen kon geraken. Hij had eerder graaf Willem zelf aangeschreven, maar die had de brief aan Catharina en haar man laten lezen. Om te voorkomen dat dit weer zou gebeuren, richtte hij zich nu tot een hoge ambtenaar van graaf Willem en stuurde een paar Zaltbommels-Harderwijkse munten mee als bewijs van hun slechte kwaliteit.

Clemens van Eembrugge wist niet dat graaf Willem zijn muntmeesteres al op 29 september 1583 naar Arnhem had laten komen en ondertussen een andere muntmeester had benoemd.

De Munt van Harderwijk was verlieslatend voor graaf Willem IV en de muntmeesteres. Uiteindelijk bleek dat graaf Willem IV schulden had bij het echtpaar Van Schevickhaven en

²⁷ Clemens Eembrugge was een broer van Anthonis. Zijn vader, Reinier van Eembrugge was sedert 1530 of misschien eerder, muntmeester geweest van de hertogelijke, later Koninklijke munt te Nijmegen. Zijn oom Floris van Eembrugge was daar tolgaarder geweest. Clemens' moeder was Hadewich (of Hees) Arndt Anthonisdochter.

²⁸ Volgens een brief van 26 juli 1588 geschreven door Van Schevickhaven (Tangelder F.B.M., *Munt-heer en muntmeester een studie over het Berghse Muntprievilege in de tweede helft der zestiende eeuw*)

²⁹ Vermoedelijk werd hiermee de Staten en het Hof van Gelderland bedoeld.

deze nooit afloste. Het proces dat Catharina's erfgenamen uit haar eerste huwelijk in 1607 hadden aangespannen tegen de zonen van graaf Willem IV, leverde niets op.

Graaf Willem werd in november 1583 met zijn gezin gearresteerd op verdenking van heulen met de Spaanse vijand waardoor zijn bezittingen en het munthuis in Harderwijk werden geconfisqueerd. Catharina Fleming en haar man werden wegens valsmunterij in staat van beschuldiging gesteld en ook hun huis werd in beslag genomen. Catharina Fleming was hierdoor enorm aangedaan dat zij in 1585 overleed.

Het proces tegen Catharina en haar man dat in 1583 begon, werd stilgelegd om pas in 1588 (na Catharina's overlijden) te worden verdergezet. Van Schevickhaven verdedigde zich toen door te zeggen dat hij zich nooit met de munt had ingelaten en er geen verstand van had. Vragen hadden maar gesteld moeten worden toen zijn vrouw nog leefde. Voor zover kon worden nagegaan, werd er nooit een vonnis geveld.

Muntatelier Mülheim 1565-1567

*Wilhelm V. (1539-1592) ½ thaler 1567, Mülheim. Noss 333
Künker Fall Auction 2014 – lotnr. 3570 (behaalde prijs € 700)*

Vz. Granaatappel GVIL:D:G:IVLIA*CLIVOR*Z*NONAE*DUX*8

Kz. CHRISTVS.SPES.VNA.SALVTIS.1567

Gewicht en afmeting ontbrak bij Künker

Muntmeesterteken granaatappel (Catharina Fleming)

Muntatelier Berg, Harderwijk (1582-1583)

Graafschap Berg, Willem IV (1546-1586)

Zilveren rijksguilder 1582 geslagen te Harderwijk (althoewel het opschrift Dieren vermeldt)

<http://wiki.muntenenpapiergeld.nl>

Vz. Geharnaste ridder in middeleeuwse toernooiuitrusting met een banier in de rechterhand, gezeten op een naar links galopperend paard, daaronder het stadswapen. In de buitenrand de tekst GVILCOD.MONZ.GV.DVC.GEL.CO.ZVT+ GRANAATAPPEL

Kz. MON*NOV*GEN*DIREN*SIS*

Gewicht en afmeting ontbrak op website

Muntmeesterteken granaatappel (Catharina Fleming)

11.4. CATHARINA DE CHASSEUR³⁰

Het verhaal van Catharina Chasseur (Catharina le Sasseur of Dechassoir) mag zeker niet ontbreken in dit overzicht. Catharina (±1490 - 11 april 1541) was van lage afkomst en vermoedelijk een herbergiersdochter uit Orléans, alhoewel bronnen dit niet kunnen bevestigen. In 1507 trouwde zij in Orléans met de negentienjarige Hollandse edelman Gerrit van Assendelft (± 1487-1558), president van het Hof van Holland. Voor zover bekend hadden zij samen 1 zoon.

Geschiedschrijvers stelden voornamelijk de vraag waarom Gerrit van Assendelft zich tot deze verbintenis heeft laten verleiden. Er zijn geen bewijzen, maar ze zijn sterke vermoedens dat de schoonheid van Catharina en de druk van haar familie hier wel aan de basis zullen hebben gelegen. Gerrit van Assendelft zou op het einde van zijn leven gezegd hebben dat hij in zijn studietijd in Orléans met haar omging, haar vervolgens tot zijn vrouw had genomen en na een halve nacht bij haar geslapen te hebben tot de conclusie kwam dat hij overhaast had gehandeld. Hij zou niet lang na de huwelijksvoltrekking terug naar Holland zijn gegaan en trof regelingen om te voorkomen dat zijn pasgetrouwde vrouw hem zou volgen. De Chasseur liet zich echter niet tegenhouden, want samen met haar moeder ging zij naar Holland en daagde haar echtgenoot voor verschillende rechtbanken om hem te dwingen haar als zijn getrouwde vrouw te erkennen en te onderhouden, zoals het een edelman betaamt. Na twee jaar procederen werd Catharina de Chasseur in 1509 door het Hof van Holland in het gelijk gesteld. De verhouding tussen de twee echtelieden was overigens niet noodzakelijkerwijs slecht te noemen. Hoewel zij vermoedelijk grotendeels in verschillende huizen in Den Haag woonden, onderhielden zij een gemeenschappelijke vriendenkring en werd rond 1517 hun zoon Klaas geboren. De familie van Gerrit bleef echter bezwaren houden tegen het huwelijk en zijn moeder zorgde ervoor dat in haar testament duidelijk stond dat haar schoondochter op geen enkele wijze mocht profiteren van de goederen die zij naliet. In 1531, na de dood van haar schoonmoeder, kwam het tot een definitieve breuk tussen Catharina de Chasseur en Gerrit van Assendelft³¹. De Chasseur liet het hier niet bij en bracht de zaak voor de Grote Raad van Mechelen. Dit leidde in 1532 tot een compromis: de Chasseur deed afstand van alle goederen van haar man, terwijl van Assendelft haar zeshonderd gulden per jaar gaf en de kosten voor hun zoon op zich nam.

Er is weinig bekend over de dagelijkse bezigheden van Catharina de Chasseur in Holland, maar uit het feit dat bij haar dood een aantal mensen bij haar in het krijt stond voor haar bemiddeling bij het kopen van wijn en van laken, kan er geconcludeerd worden dat zij een zakenvrouw was. Haar fatale misstap moet vermoedelijk gezien worden tegen de achtergrond van deze handelsactiviteiten. De Chasseur had omstreeks 1540 twee jonge gezellen uit Frankrijk naar Holland laten komen. Niet lang daarna waarschuwde haar buurman Gerrit van

³⁰ Algemeen Rijksarchief, Brussel: Grote Raad van Mechelen, inv. nr. 860, Sententie 35, f. 573-575. Nationaal Archief, Den Haag: Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen, inv. nr. 4461, f. 28v-35v, f. 112r, f. 115r, f. 122r-v, f. 131r, f. 139r, f. 143r.; Hof van Holland, inv. nr. 486, Sententie 66; inv. nr. 538, Sententie 348; inv. nr. 747, Sententie 77; inv. nr. 1736, 16-02-1509; inv. nr. 5654, f. 70r-71r.; Ambtenaren Centraal Bestuur, inv. nr. 97, artikel 7.

³¹ Waarschijnlijk mede op instigatie van een van zijn zusters stelde Gerrit van Assendelft alles in het werk om Catharina de Chasseur en hun beider zoon uit zijn testament te sluiten.

Assendelft omdat hij 's nachts verdachte geluiden van metaal dat bewerkt werkt, hoorde. Van Assendelft liet een gezamenlijke vriend poolshoogte nemen bij de Chasseur, maar die kon niets verdachts ontdekken. Toen in Haarlem valse munten in omloop kwamen, raakte de bal echter aan het rollen en werd al hel snel de naam van Catharina de Chasseur genoemd. Ze werd beschuldigd van het snoeien van munten, en het vervaardigen en uitgeven van valse zilveren drie groten.

In de nacht van 11 februari 1541 werd het hele huishouden van Catharina de Chasseur onder bewaking gesteld. Naar verluidt deed zij nog vergeefse pogingen om te vluchten, maar werd nog dezelfde dag naar de Voorpoort in Den Haag gebracht. Twee raadsheren van het Hof van Holland drukten de cipier op het hart dat zij goed behandeld moest worden en er werd zelfs speciaal een meisje ingehuurd om te zorgen dat het haar aan niets ontbrak. In hun vonnis waren de raadsheren minder mild, want zij werd op 9 april veroordeeld tot de brandstapel. Gerrit van Assendelft die normaal gezien het college van raadsheren voorzat, moest zich van het proces afzijdig houden. Om de eer van het Huis van Assendelft te redden verleende landvoogdes Maria van Hongarije op verzoek van het Hof van Holland gratie aan Catharina de Chasseur, dat de executie buiten het publieke oog zou geschieden met het zwaard of anderszins, en dat ze werd begraven in gewijde grond. In de nacht van 11 op 12 april werd het vonnis voltrokken. Catharina werd daarna onmiddellijk 'in de kerk' begraven, zo melden de bronnen. Vermoedelijk is dit de Sint Jacobskerk geweest, maar de bronnen zijn hierover niet expliciet.

Nadat Gerrit van Assendelft in 1558 overleden was, vocht zoon Klaas de uitsluiting uit het testament van zijn vader aan. Omdat er geen juridische grond was om hem van zijn wettige erfdeel te ontslaan, werd hij in het gelijk gesteld. De familie wilde zich hier niet bij neerleggen en de twisten over het familiebezit sleepten aan tot het midden van de 17^e eeuw.

11.5. SANDRINE MALONE

Rond 1727 was Sandrine Malone actief bezig met het verspreiden van vals geld. Zij kocht in verschillende winkels goederen voor telkens een klein bedrag en wisselde stukken van 4 ½ stuivers. Blijkbaar had zij de valsmunterstechniek niet goed onder de knie, want hier en daar kreeg zij opmerkingen over de kwaliteit van de geldstukken. Een winkelbediende merkte op '*dat het selve stuck niet goet en was, als te roodt van couleur wesende*'. Nadat zij in Oudenaarde werd ontmaskerd, werd zij gearresteerd en schuldig bevonden. Sandrine werd geeseld en omhangen met valse munten³².

12. BESLUIT

Deze studie in verre van compleet, maar is eigenlijk bedoeld om vrouwen die in muntateliers werkten, ongeacht hun functie, een plaats te geven. In verschillende studies met betrekking tot de werking in de Munt en het personeel wordt over dit fenomeen overgekeken. Slechts enkele van hen krijgen een kleine terloopse vermelding.

Enkel vrouwen die effectief geregistreerd staan als snijdster, graveerder of muntmeester werden in deze studie opgenomen.

De muntslag en alles wat daarmee samenhang was voor de landsheren in de Zuidelijke Nederlanden een belangrijke pijler voor politieke stabiliteit en economische voorspoed en betekende tevens soevereiniteit en prestige. Maar muntproductie was ook een delicate kwestie en daarom was het van tel om over een trouw en bestendig personeelskader te beschikken: zowel wat betreft het hoger muntpersoneel (muntmeesters, waardijns, essayeurs,

³² Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 8596 fol. 27 en 31v° '*au même la somme de deux livres de gros pour avoir pendu en effigie le 21 juillet 1727 Pierre Antoine de Volder*', Algemeen Rijksarchief Rekenkamer 22074 fol. 82

...) als op de werkvloer, in de persoon van munters, werklieden én snijdsters. Van deze laatste groep werd heel veel verwacht: niet alleen technische bekwaamheid, maar ook een mate van flexibiliteit en mobiliteit. Daartegenover stonden dan weer uitgebreide voorrechten.

Niemand heeft er ooit bij stil gestaan dat ook vrouwen in een muntatelier werkten. In deze mannenwereld oefenden zij het beroep van stempelsnijder of muntmeester uit. Dit laatste was meestal in naam van de echtgenoot, en heel uitzonderlijk in eigen naam.

Er zijn maar weinig muntmeesters met naam gekend in de middeleeuwen omdat ze maar sporadisch in de documenten opduiken zoals bij processen, benoemingen, ... Het muntpersoneel kan enkel teruggevonden worden via registers die in de archieven bevinden, waarvan er veel beperkt zijn omdat ze tijdens plunderingen en oorlogen werden vernietigd. Gezien de beperkte bronnen was het niet altijd duidelijk of vrouwelijke muntmeester familiebanden hadden met de vorige of latere munters, maar gezien dit gewoonlijk een familiebedrijf was, zal dit wel zo geweest zijn.

Veel vrouwen waren medailleurs, gem-engravers of hadden via huwelijk, familiebanden een connectie met het muntatelier. Vele namen zijn verdwenen, maar diegene die ik heb teruggevonden getuigen dat vrouwen wel degelijk hun mannetje konden staan.

Wat opvalt is dat wanneer vrouwen de functie van muntmeester toebedeeld krijgen, dit altijd voor een heel korte periode was. Zij waren een overgangsfiguur, een interim in afwachting van een andere muntmeester of werkten onder toezicht van een mannelijke medewerker die borg moest staan voor haar.

De ajusters en taillereses werkten met hetzelfde gereedschap en het lijkt erop dat de snijdsters meer als hulp werd aanzien dan als volwaardige medewerkers, gezien de kleine hoeveelheid materiaal dat ze ter beschikking kregen, maar ook hier ontbreken de bronnen in de registers van muntateliers.

In tegenstelling tot het beroep van muntmeester en ajuteur was deze van snijdster vrij onbekend. Hun aanwezigheid in de muntateliers en hun plaats in de muntprocessen maakt van deze studie een origineel onderwerp. Ze zijn een zeldzaam voorbeeld van geschoolde arbeiders die in een atypische sector werkten, in de kleine metallurgies ten dienste van de koning. De functie die ze bekleedden was een gerespecteerde functie omdat theoretisch gezien dit enkel en alleen voor de dochters van muntmeesters en ajusters toegankelijk was.

Om van de bestraffing een duidelijk beeld te krijgen zou men moeten beschikken over een aantal detailstudies voor diverse landen. Deze zijn weinig aanwezig zodat er slechts conclusies kunnen getrokken worden uit de gegevens die naar aanleiding van deze studie werden verzameld.

13. REFERENTIES

AERTS Erik en DEWILDE Brecht; *Geprivilegieerde arbeid: Netwerken en beroepsmobiliteit van Munters in de Zuidelijke Nederlanden, 13^e-16^e eeuw*, RBN CLX (2014), p. 133-168

AERTS Erik en VAN CAUWENBERGHE Eddy; *Organisatie en techniek van muntfabricage in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien regime*, JEGMP 1987, p. 7-144

BONGAERS Gerard & VAN LAERE Raf; *Rekems geld, vals geld?*, Dienst Cultureel Erfgoed Lanaken (2010)

BROOKE C.N.L.; *Studies in Numismatic Method: Presented to Philip Grierson*, Cambridge (2009)

BOUDESTEIN W.J., *Muntslag te Gorichem 1583-1591*, (Historische reeks Oud-Gorcum, nr. 5) (1992)

CRAANDIJK J., 'De geschiedenis van Claes van Assendelft', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, vierde reeks 10 (1912) 1-38, 10 (1912) 1-38

DANEEL M.; *De muntslag in de Zuidelijke Nederlanden onder Karel V (1506-1555), in Keizer Karels geldbeurs. Geld en financiën in de XVIe eeuw*, Brussel, p. 83-102

DE GRAAF C.J.; *Den valscher den ketel (?)*; *Bestraffingen van muntmisdriften in Holland, Zeeland en Utrecht ca. 1300 - ca. 1600*, jaarboek KNGMP 1995 (p. 77-179)

DELCAMPE Marion; *Les tailleuses de la Monnaie de Paris au travail (1640-1789)*, RN (2015), p. 491-515

DE ROOS Marjoke; *Sij ontbooden te Coomen Rekenen. Munt en muntpersoneel in Holland in de vijftiende eeuw* (duplicated), Groningen (1978)

DIEDERIKS Herman; *In een land van justitie: criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse republiek* (1992)

FORRER Leonard; *Biographical dictionary of medallists coin-, gem- and seal engravers mint-masters & c. ancient and modern with references to their works B.C. 500 - A.D. 1900*, volume I-VIII, London (1904-1930)

GIANAZZA L.; *Due zecche clandestine seicentesche ed un progetto di zecca in età napoleonica* 'Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini', CIV (2003), p. 387-398

GIANAZZA L.; *La zecca di Maccagno Inferiore e le sue monete*; Verbania Intra 2003

HOLLEMAN F.A., *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de Zijnen* (Zutphen 1953) 240-260, 492.

HOOVER H.C. & HOOVER L.H.; *Georgius Agricola. De re-metallica*, Londen (1912)

KOENE B.; *Voor God, Graaf en Geslacht: de kroniek van de ridders van Assendelft* (Hilversum 2005) 156-195

LAFABRIE J. - PRIEUR P.; *Les monnaies des rois de France - II - François Ier à Henri IV*, Paris 1956

MARINI R.A.; *Zecche e zecchieri della Real Casa di Savoia. Contributo all'opera del Promis* 'Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini', XXII (1909), p. 169-251

MAYHEW N.J. & SPUFFORD Peter; *Later Medieval Mints: Organisation, Administration and Techniques*, The Eight Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, BAR International Series 389 (1988)

MOTTA E.; *Documenti visconteo-sforzeschi per la storia della zecca di Milano* 'Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini', VI (1893), p. 363-380

PANCKOUCKE 1784-1788: *Encyclopédie méthodique, arts et métiers mécaniques*, Paris, 1784-1788 (réédition de l'article 'L'Art du monnayage', Arras (1981))

PIETERS Reinhilde; *Een greep uit de geschiedenis van Limburgse ateliers*, Tijdschrift voor Numismatiek EGMP Vol. XXXI – NR.4 (p. 125-142) en 5 (167-175) (1981)

ROLLAND H.; *Monnaies des Comtes de Provence XIIe-XVe siècles. Histoire monétaire, économique et corporative*, description raisonnée; Paris 1956

SMOLDEREN L.; *Jacques Jonghelinck - waradin de la monnaie d'Anvers de 1572 à 1606*; RBN 1969, p. 83-247

SPUFFORD Peter; *Mint organisation in late medieval Europe* (1988)

STAHL Alan; *Zecca: Mint of Venice*, Baltimore and London (2000)

TANGELDER F.B.M., *Muntheer en muntmeester een studie over het Berghse Muntprivilege in de tweede helft der zestiende eeuw*, Amhem, 1955

TER BRAAKE S.; *Catharina de Chasseur. De romantiek van een meisje uit Orléans*, Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen 21 (2007) 140-147

TRAVAINI Lucia; *Mint organisation in Italy*, B.A.T., (p. 39-60)

VAN BEEK Bert, JACOBI Hans, SCHARLOO Marjan; *Klinkende Munt, Geschiedenis van de Lage Landen*, Elsevier Amsterdam/Brussel (1985)

VAN CAUWENBERGHE Eddy & VERACHTEN Lucie, *Muntateliers in Brabant* (einde 10^e eeuw-1795). In: Dr. H.J. VAN DER WIEL, dr. H. Enno VAN GELDER, J.J. GROLLE en Dr. Ir. P.M. VAN DER VELDEN; *De Noord- en Zuid-Nederlandse muntmeesters* (Encyclopedie van Munten en Bankbiljetten)

VAN DER WIS Jan & PASSON Tom; *Catalogus van de Nederlandse Munten (1555-1806)* (2^e druk – 2009)

VAN GERVEN Jan; *Antwerpen in de XIIIe eeuw: De bescheiden opkomst van een stad*, (RN 2016), p. 209-254

VANHEMELRYCK F.; *De bestraffing van valsmunterij in het Ancien Regime* (in: Houd voet bij stuk: Xenia iuris historiae G. Van Dievoet oblata, uitg. door F. Stevens et D. van den Auweele), Leuven: KUL. Faculteit rechtsgeleerdheid, p. 341-360 (1990)

VAN NIEROP H.F.K., *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1990) 74-77

VAN UYTVEN R., BRUNEEL CL., COPPENS H. en AUGUSTYN B., *De Gewestelijke en Lokale Overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, Brussel (2000), p. 280-304

VERWERFT Bert; *De beul in het Markiezaat van Antwerpen tijdens de Bourgondische en Habsburgse periode (1405-1550)*, scriptie 2006-2007

WIENTJES R.; Bernaert Proys, *muntheester van Maria van Bourgondië, Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone in Gelderland en van de stad Arnhem (1479-1497)* (jaarboek voor Munt- en Penningkunde 102 (2015), xx-xx)

Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA) – Rekenkamer

CNM: Catalogus van de Nederlandse Munten

Registre des ouvriers, monnoyers et taillaresses qui ont esté receuz et acueilliz en la Monnoye de Paris, du serment de France, comenceant au premier feuillet, cotté premier, du premier jour de décembre MVcIIIxxVII et finissant à XXII décembre MVcLXII

Digitaal Vrouwenlexicon Nederland <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/zoekForm>

Linda Everaert